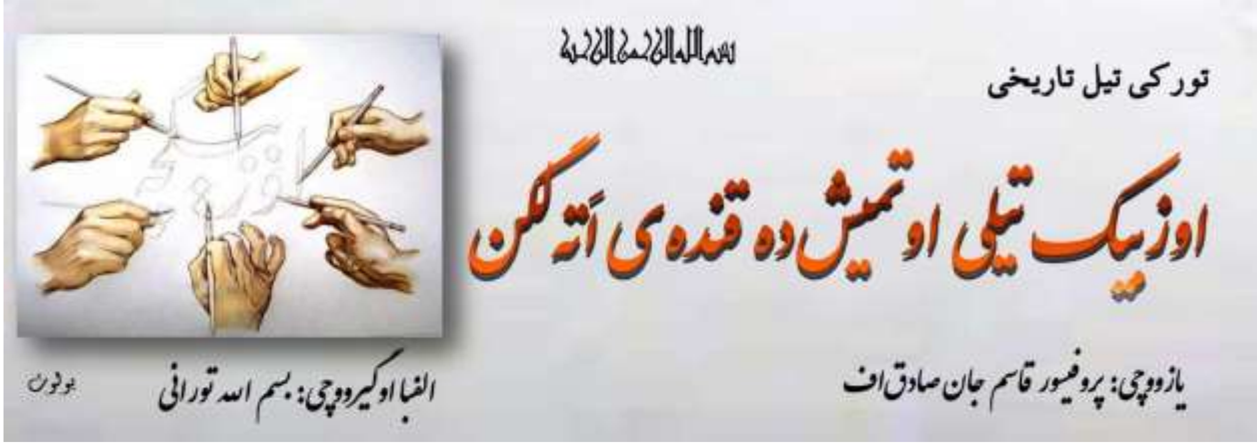

خلق و تيلي‌نينگ ياشي هر قچان هم او آتَله‌ياتگن آت تاريخي بيلن اؤلچَنه وېرمه‌يدي. چونکه معين تيل اؤز تاريخي دواميده بير قنچه نام بيلن يوريتيلگن بؤلووي ممکن. بونينگ مثالي: حاضرگي اؤزبېک، اؤزبېک تيلي آتمه‌لري‌نينگ کېليب چيقيش تاريخي اونينگ قدر اېسکي ايمَس. اصلی‌ده اېسه اؤزبېک خلقي و تيلي‌نينگ تاريخي جوده اېسکي زمانلرگه اِيلديز آتگن بؤليب، حاضرگي آتي‌نينگ تاريخي اونينگ ياشيني اؤزيده عکس اېتتيرمه‌يدي. اؤتميش‌ده حاضرگي اؤزبېکلر و اولرنينگ تيلي بير قنچه نام بيلن آتب کېلينگن.

قديمگي تورک اجتماعي- سياسي محيطده «خلق، اولوس» توشونجه‌سيني اَل~اېل (äl~el)، بؤدون~بؤدون (bodun~bodun)، اېل- کون، اېل- اولوس سؤزلري افاده اېتگن. بيزگچه يېتيب کېلگن اِيلک يازمه آبده‌لرده تورکي قوم‌لرنينگ آتلري هم تيل‌گه آلينه‌دي. مثلاً، کؤک تورک بيتيگ‌لريده تورکي قوم‌لرنينگ عمومي آتي (تورک، تورک بؤدون، تؤرک اېلي) دېب آته‌لگن. تورکي قوم‌لر اېسه اؤغوز (بو قوم اويوشمه لري سکيز اؤغوز، تؤقوز اؤغوز دېييلگن)، اويغور، تاتار (تاتار، تؤقوز تاتار، اؤتوز تاتار)، قرلوق، قيپچاق، قيرغيز، بَسميل آتلري بيلن قيد اېتيله دي. بعضن بولر بؤدون سؤزي بيلن بيريکمه شکليده هم قؤللنگن: اؤغوز بؤدون، تؤقوز اؤغوز بودوني، قرلوق بؤدون، " مملکت، يورت" توشونجه سيني اېل سؤزي افاده لنگن: تورک قيپچاق اېلي سينگري. مُهِمي، يازمه منبع لرده تورکي تيل و اونينگ ديه¬لکت(ديالکت)لري آنه شو قوم‌لرنينگ آتي بيلن آتاغليق. بو آتمه‌لر تيل سؤزي بيلن هم قؤشيب ايشله‌تيلگن. مثلاً: اؤغوز تيلي، اويغور تيلي.

اېندي تورکي (اؤزبېک) تيل‌نينگ اؤتميشده گي آتلريني يازمه يادگارليکلر مثالی‌ده کؤريب چيقه‌يليک. تورکي تيل‌نينگ اؤتميش‌ده کېنگ قؤللنيلگن آتلريدن بيري تورک (تورکچه، تورک تيلي) آتمه‌سی‌دير. بو آت بوديزيم‌نينگ 7-9 عصرلرگه منسوب «مايتري سيميت نؤم بيتيگ (Maytri simit no‘m bitig)» اثريده قؤللنگن. چنانچه، اثرده پارتنراکشيت کرنه وژکي (Partanarakšit Karnavajiki) آتلي کيشي اوني تؤخري (تؤهر =to‘xri، (tohar تيلی‌دن تورک تيلی‌گه ترجمه قيلگنليگي قيد اېتيله‌دي: پارتنراکشيت کرنه وژکي تورک تيلينچه اېويرميش مايتري سيميت نؤم بيتيگ (م س.145).

اونینچی عصرده یشه‌ب اۋتگن بېش بلیقلیک مشهور ترجمان شینگکو شېلي تودونگ (Shingku Sheli tudung) هم اۋز ترجمه‌لریده اَنه شو اَتمه‌ني قۉلله‌گن. اونینگ توغَچچه (ختایچه) وېرسیه اساسی‌ده تورکی‌گه اۋگیریلگن «سیون-سزن (Syuan-szan) کېچمیشي» اثري تورک تیلی‌ده اېکنلیگي تأکیدلنه‌دي. توغَچ تیلی‌دن ینه بېش بلیقلیک شینگکو شېلي تودونگ تورک تیلی‌گه اۋگیردي (Tawğač tilintin yana bešbalïqlïğ Šïŋqu Šeli tuduŋ yaŋïrtï türk tilinčä ewirmiš). ده هم تورک تیلي اَتمه‌سي شینگقو شېلي‌نینگ باشقه بیر ترجمه‌سي – «وجود و کۉنگیلني اَنگلش کتابی» اوچره‌یدي. اونده اثر قنده‌ی تیل‌دن اۋگیریلگني تۉغریسیده شونده‌ی معلومات بېریلگن: شینگقو شېلي توتونگ توغَچ تیلی‌دن تورک تیلی‌گه ترجمه قیلدیم.(Šïŋqu Šeli tuduŋ tawğač tilintin türk tilinčä ewirü tegintim) لېکن بو ترجمان ایجادی‌گه منسوب «آلتون توسلي یاروغ» سوتره‌سی‌نینگ یکونیده اثر توغَچچه‌دن تورک- اویغور تیلی‌گه اۋگیریلگن دېب قید اېتیلگن:

بېش بلیق شینگقو شېلي تودونگ توغَچ تیلی‌دن تورک-اویغور تیلی‌گه ترجمه قیلگن «آلتین رنگلي نورلي یَلتیراقلي همّه‌دن اوستون توره‌دیگن نۆم تاجداري» آتلي بیتیگ توگه‌دي (bešbalïqlïğ Šïŋqu Šeli tuduŋ tawğač tilintin türk uyğur tilinčä ikiläyü ewirmiš Altun öŋlüg yaruq yaltïrïqlïğ qopta kötrülmiš nom eligi atlïğ nom bitig tügädi). چمه‌سي، مذکور اَتَمه اثر قولیازمه‌سی‌نینگ کۉچیریلگن دوري (17عصر) بیلن باغلیق قۉلله‌نگن چیقر.

یوسف خاص حاجب نینگ «قوتدغو بیلگ» داستانی‌ده اثرنینگ تیلي تورکچه دېب اَته‌لگن (تورکچه قۉشوق، تورکچه مَثَل سینگري):

Bu türkčä qošuqlar tüzättim seŋä, Oqïrda unïtma du‘a qïl meŋä.

قوشیق شرحی: بو تورکچه قۉشیق‌لرني سېن اوچون بیتدیم، اۉقیرده اونوتمه، مېني دعا قیل.

علیشیر نوایي اۋز اثرلریده تورکي تیل‌ده سۉزلشووچی‌لرني تورک (تورک، تورک اولوسي)، تورکي‌گۉلر، اتراک نام‌لري بیلن تیلگه آله‌دي. تورکي تیلني اېسه تورک (تورک تیلي، تورک لفظي، تورک الفاظي)، تورکچه (تورکچه، تورکچه تیل)، تورکي (تورکي، تورکي الفاظ) دېب اَته‌یدي. اولوغ متفکرنینگ تأکیدله‌شیچه، اونینگ اثرلري انه شو تیل‌ده دیر. مثلاً، «لسان الطیر» ده بو تۉغریده شونده‌ی سطرلرني اۉقیمیز:

تورک الفاظي بیله سوردوم مقال .(LT.253)

تورک الفاظي بیله تاپتي ادا (LT.271)

شوندن کېلیب چیقیب، نوایي تورکي شعریتني تورک نظمي دېب اته‌گن اېدي.

نوایي قۉلله‌گن اتمه‌ني ظهرالدین بابُر اثرلریده هم اوچره‌ته‌میز. مثلاً، او «بابُرنامه» ده اندیجان تۉغریسده معلومات بېره توریب، اېلیني تورک، اونینگ تیلیني تورکي دېب اته‌یدي .(BN.6) یاکه نوایي ایجادي حقیده فکر یوریتیب،

تورکي‌ده «هېچ کیم اونینگدېک کۉپ و خۉب» بیتمه‌گن‌لیگینی تأکیدله‌یدي: تورک تیل بیله شعر اَیتوپتورلر، هیچ کیم انچه کۉپ و خۉب اَیتگن ایمَس (BN.153).

محمّد صالح اۉزی‌نینگ «شیباني‌نامه» اثریده شیباني‌خان فضیلت‌لرینی تعریف‌لر ایکن، اونینگ تورکي اثرلرینی تورکي ابیات، تیلینی ایسه تورکچه تیل دېب اته‌گن.

تورکي ابیاتي ایرور شربتِ ناب،

فارسي شعرلري هم سیراب(ŠN.29).

تورکچه تیل بیله ایمالري بار(ŠN.30).

بو اتَمه کېینگي یره‌تیلگن اثرلرده هم اوچره‌یدي. لېکن تورک اتَمه‌سی‌نینگ خلق نامي صفتیده‌گي قۉللنَوو دایره‌سي تاره‌یگن: اوني اناتۉلي تورکلری‌گینه اۉزی‌نینگ و تیلی‌نینگ آتي صفتیده سقلَب قالدي. بوتون تورکي تیللر عایله‌سی‌گه نسبتاً ایسه تیرکي (تورکي، تورکي تیللر سینگري) اتَمه‌سیني قۉللـه‌یمیز. 15

حاضرگي زمان شرق شناسلیگیده 15عصرنینگ ایککینچي یرمي –16 عصر باشلریده‌گي تورکي ادبیات‌نینگ کلاسیک باسقیچینی چغتای ادبیاتي، تیلیني ایسه تورکي، ایسکي اۉزبېک تیلي ناملري بیلن یانمه‌یان «چغتای تیلي»، «چغتای تورکی‌سي» دېب اته‌لماقده. اوشبو اتَمه‌نینگ کېلیب چیقیشي چنگیزخان‌نینگ اۉغلي چغتای‌خان آتی‌گه باغلَنه‌دي. معلوم که، چنگیزخان اۉزي باسیب آلگن یېرلرني اۉغیللریگه اولَشگنده، اۉرته آسیا یېرلري چغتای‌گه تېککن ایدي. شونگه کۉره، بو یېرلر «چغتای ایلي»، یېرلي خلق‌لر ایسه «چغتای اولوسي»، خلق نینگ تیلي ایسه «چغتای تیلي» دېب اته‌لگن. بو آت اۉزی‌نینگ سېمنتیک (تیل‌شناس‌لیک) ترقیاتي دوامیده کیشي آتی‌دن مأموري، اجتماعي- سیاسي و مدني اتَمه‌گه اَیلَنگن.

تأکیدلش کېره‌کـکه، «چغتای اولوسي»، «چغتای تیلي» اتَمه‌لری‌نینگ مۉغول‌لرگه یاکه اولرنینگ تیلی‌گه هېچ بیر باغلیقلیغي یۉق. چونکه، بو اۉلکه‌ده مۉغول‌لر ایمَس، تورکي اولوس یشه‌گن. «چغتای تیلي» اتَمه‌سي هم تورکي تیل‌نینگ (ایسکي اۉزبېک تیلی‌نینگ) نسبي اتَمه‌سی‌دیر.

چغتای سۉزي اتَمه صفتیده 13عصردن باشلَب قۉللـه‌نیلگن. منبع‌لرگه قره‌گنده، بو اتَمه باشلَب (13-14 عصرلرده) چغتای خان سُلاله‌سي (تورک-مۉغول‌لر)، دولت حاکمیتي‌نینگ عالي طبقه وکیل‌لري، شونینگ‌دېک، چېریککه (قۉشین، اوردو) نسبتاً قۉللـه‌نیلگن. کېینچه‌لیک (15 عصرده) بوتون ماوراءالنهر و خراسان‌ده‌گي تورک اولوسی‌گه نسبتاً قۉللـه‌نیلگن (Благова 1982,155–156).

15-16عصرلرده بو اتَمه‌نینگ اجتماعي- سیاسي وظیفه‌سي اؤته کېنگه‌یگن بیر شرایطده بوتون ماوراءالنهر اېلیني، اونینگ خلقیني، خلقي‌نینگ تیلیني هم افاده‌له‌ی باشله‌دي: یورتیني، اېلیني چغتای، چغتای اېلي، خلقیني چغتای اولوسي، اونینگ تیلیني اېسه چغتای تورکی‌سي دېیلدي. جمله‌دن، محمّد صالح‌نینگ «شیباني نامه» اثریده:

چـغـتـای اېــل مېــنـــــي اؤزبېک دېمه‌سون،

بېهوده فکر قیلیب غم یېمه‌سون (ŠN.111)

«ابوشقه» لغتی‌ده «یورت» معناسی‌ده چغتای، چغتای دیاري اتَمه‌لري قؤلـلـه‌نیلگن (DDT.96,276). اون آلتینچی عصرده یوز بېرگن تېموری‌لر سلطنتي‌نینگ انقراضي و ماوراءالنهرده شیبانی‌لر حاکمیتي‌نینگ اؤرنه‌تیلووي، اؤزبېک-قیپچاق‌لرنینگ بو اؤلکه‌گه کیریب کېلووي عاقبتی‌ده اوشبو اتَمه هم استعمال‌دن چیقه باشله‌دي.

اون تورتینچی عصرده یره‌تیلگن «کتابِ ترجمانِ تورکي» اثریده «تورکي»، «تورکي قیپچاق تیلي» همده «تورکمنچه»، «تورکمن تیلي» اتَمه‌لري اوچره‌یدي. مؤلف‌نینگ تأکیدیچه، کتاب «تورکي قیپچاق تیلي» قاعده‌لری‌گه بغیشله‌نگن. «تورکمنچه» یاکه «تورکمن تیلي» متریاللري اېسه اؤرني- اؤرني بیلن قیاس صفتیده کېلتیریله‌دي. چمه‌سي، اوشبو اثرده «تورکي»، «تورک قیپچاق تیلي» اتَمه‌سي بیلن قیپچاق لهجه‌سي، «تورکمنچه»، «تورکمن تیلي» دېیلگه‌نده اېسه اؤغوز لهجه‌سي کؤزده توتیلگن.

«التحفة الزکیة فی لغة الترکیه» اثریده هم کتاب تورکي (قیپچاق) تیلي گرامه‌تیکه‌سی‌گه (گرامر) بغیشله‌نگن‌لیگي تأکیدلنگن. اوشبو اثرده هم، اؤرني بیلن، «قیپچاق تیلي» و «تورکمن تیلي» اتَمه‌لري اوچره‌یدي.

علیشیر نوایي «نسایم المُحبّت» ده سید نسیمي حقیده معلومات بېره توریب، شونده‌ی یازه‌دي: سید نسیمي- عراق و روم طرفیده‌گي مُلک‌دین اېرکندور. رومي و تورکمني تیل بیله نظم اَیتیپدور(NM.437) بو جمله‌ده نوایي رومي و تورکمني تیل اتَمه‌سي آستی‌ده تورکي‌نینگ اؤغوز لهجه‌سیني کؤزده توتگن.

اؤتمیش‌ده اؤزبېک خلقي و اونینگ تیلیني انگله‌تگن اتَمه‌لردن باشقه بیري سارت دیر. سارت (سارت ها) سؤزي یوسف خاص حاجب و محمود کاشغري اثرلریده «سوداگر» معناسیني بیلدیرگن. مثلاً، «قوتدغو بیلیگ» ده: بو سوداگرلر باشي نیمه دېیدي، اېشیتگین .(Nekü ter ešitkil bu sartlar baši̇) (QB.474) یاکه: سوداگرنینگ مالي تازه بؤلسه، یؤل اوستیده یایه‌دي.

سؤزمه- سؤز: سوداگرنینگ آزیغي حلال بؤلسه، یؤل اوستیده یېیدي

(Sartnïŋ azuqï arïğ bolsa, yol üzä yer) (MK.I.97).

اوشبو سؤز اېتنونیم (قوم، اولوس) etnonim صفتیده کېینگي دَورلردن باشلَب ایشله‌تیلگن. او باشلَب فارسی‌گؤی‌لرني، کېینچه‌لیک تورکي اؤتراق اولوس‌گه نسبتاً هم قؤللـه‌نیلگن.

«محاکمة اللغتین» ده علیشیر نوایي فارسي تیل‌ده سۉزلاوچی‌لرني سارت (سارت، سارت اولوسي، سارت اېلي) همده فارسی‌گۉی آت‌لري بیلن تیلگه آله‌دي. اولرنینگ تیلیني اېسه سارت تیلي، سارت لفظي، فارسي (فارسي، فارسي تیل، فارسي الفاظ) دېب اته‌یدي.

بو سۉزنینگ «بابُرنامه» ده‌گي معناسي اعتبارگه مالک. ظهرالدین بابُر مرغیلان (مرغینان) Marğïnān ني تعریف‌لر اېکن، اونینگ اېلي سارت‌لر اېکنیني تأکیدله‌یدي. او یازه‌دی: اېلي سارت تور و مُشتزن-و پورشرو شور اېلدور. جنگره‌لیق رسمي ماوراءالنهرده شایع دور. سمرقند و بخارا ده نامدار جنگره‌لر اکثر مرغیناني دور(BN.7).

کابل ولایتي‌نینگ تعریفی‌ده سارت‌لرني تاجیک و اتراک (تورک‌لر) بیلن قاریشتیرمه‌یدي؛ اَیري آله‌ه دي. او شونده‌ی یازه‌دي: جلگه‌سی‌ده و توز (تېکیس یېر) لریده اتراک و ایماق و اعراب‌دور. شهری‌ده و بعضي کېنت‌لری‌ده سارت (اۉزبېک‌لر) دور. ینه بعضي کېنت‌لری‌ده و ولایتی‌ده پشه‌یي، پراجي، گبري، بره‌کي و افغان (پشتون) دور .(BN.120) اوشبو ولایت‌ده فارسي، تورکي، مۉغولي، هندي، افغاني (پشتو)، فارسي، پراجي، گبري، بره‌کي، لغماني. مونچه مختلف قوم و مُغایر الفاظ معلوم اېمَس- کیم، هېچ ولایت‌ده بۉلغه‌ی (اۉشه جایده).

«بابُرنامه» دن آلینگن مثال‌لرگه اعتبار بېریلسه، مؤلف کابل ولایتی‌ده‌گي خلقلرنینگ تیلي تۉغریسیده معلومات بېرر اېکن، سارت یاکه تاجیک تیلیني اېسله‌مه‌یدي، او عربي، فارسي، تورکي، موغولي و باشقه تیل‌لرني اېسله‌یدي، خلاص. ینه بابُر مرغیلان اېلیني هم سارت‌لر دېب اته‌یدي. چمه‌سي، مرغیلان‌لیک سارت‌لر دېیلگنده اوسته‌چی‌لیک بیلن شغلله‌نووچي (اۉتراق حیات کېچیرووچي) طایفه کۉزده توتیلگن کۉرینه‌دي. بولردن انگله‌شیله‌دی‌که، سارت اتَمه‌سي اۉشه چاغ‌لر هم فارسي، هم تورکي تیللي اۉتراق، شهر اهالی‌سی‌گه نسبتاً قۉللـه‌نیلگن.

محمّد صالح هم «شیباني نامه» سی‌ده سمرقند ني تعریفلَب، اونینگ خلقیني سارت دېب تیلگه آله‌دي: سارت‌لر عصرو زبون بۉلدیلر .(ŠN.125) بو اۉرین‌ده هم سارت اتَمه‌سي اۉتراق، شهر اېلی‌گه نسبتاً قۉللـه‌نیلگن. اون بیتینچی عصر تاریخچي‌سي ابوالغازي اثرلریده هم سارت اتَمه‌سي بار.

شونینگدېک، 19 عصر قۉقان تاریخچی‌لری‌نینگ اثرلری‌ده-ده بو آت تېز- تېز اوچره‌ب توره‌دي. بو کېزلر 13 عصرده اۉرته آسیاگه کېلیب اۉرنَشگن اۉزبېک قومی‌دن باشقه توب اهالي (تورکي و تاجیک‌لر) سارت دېیلگن. چمه‌سي، شو سبب بۉلیب، 19 عصرنینگ ایککینچي یرمی‌ده روس تیلشناس‌لري اۉز گرامه تیکه‌لریده اۉزبېک تیلیني سارت تیلي (сартовский язык) دېب اته‌گنلر.

اېندي اۉزبېک اتَمه‌سي تۉغریسیده ایککي آغیز. بو اتَمه‌نینگ کېلیب چیقیشیني تورلیچه تلقین قیله‌دیلر. بعضي عالِملر بو اتَمه‌ني آلتین اۉرده خاني اۉزبېک‌نینگ (1312–1342) آتی‌گه باغله‌یدی‌لر. اولرنینگ فکریچه، اۉزبېک‌خان قره‌ماغی‌ده گي اولوس کېینچه‌لیک اۉزبېک آتیني آلگن. باشقه بیر عالِملر بو قره‌شني قۉللـه‌مه‌یدی‌لر. اولرنینگ تأکیدلشیچه، 15-14 عصرلرده آق اۉرده‌ده‌گي تورک- مۉغول قوم‌لري شو آت بیلن یوریتیلگن. اۉزبېک‌خان اېسه کۉک اۉرده‌نینگ خاني بۉلیب، اۉزبېک قوم‌لري اونگه بۉیسونمه‌گن‌لر. قره‌نگ:Аҳмедов 1992,10–11

اۉزبېک اتَمه‌سي 13-14 عصرلرده یره‌تیلگن فارسچه و عربچه منبعلرده (جمله‌دن، جوویني، رشیدالدین، خاند امیر و باشقه‌لرنینگ عصرلریده) هم اوچره‌یدي. اولرده بو اتَمه دشتِ قیپچاق‌ده یشاوچي تورک-مۉغول قومی‌گه نسبتاً قۉللـه‌نیلگن. حتّی اَیریم منبعلرده تۉخته‌میش‌نینگ اۉزبېک خاني ایکنلیگی‌گه اشاره بار (قره‌نگ: اۉشه جای و کېینگي بېتلرده).

کېینگي دَور منبعلری‌نینگ گوواهلیک بېرووېچه، بو اتَمه‌نینگ معناسي کېنگه‌ییب، اوروغلر اویوشمه‌سیني هم انگلَته باشله‌گن. چنانچه، مسعود ابن عثمان کۉهِستاني‌نینگ یازیشیچه، اۉزبېکـلرنینگ ترکیبی‌گه ییگیرمه‌دن آرتیق تورک-مۉغول قوم‌لري کیرگن. یاکه رۉزبېکه خان (16 عصر) اۉزبېکـلرنینگ اوچ طایفه‌دن عبارت ایکنیني تأکیدله‌یدي: اولر شیبان اولوسی‌گه قره‌شلي برچه قبیله‌لر، قازاق‌لر و مَنغیت‌لردیر.(Аҳмедов 1992,13–14)

کېینچه‌لیک دشتِ قیپچاق‌ده‌گي اۉزبېکـلر اویوشمه‌سی‌گه کیرگن قوم‌لرنینگ معیین قِسمي اۉشه یېرده‌گي قازاق، قاره قلپاق، باشقیرد و باشقه ترکیبی‌گه قۉشیلیب کېتگن‌لر. معیین قِسمي شیباني‌خان قۉشیني بیلن بیرگه اۉرته آسیاگه کیریب کېله باشله‌دی‌لر و شو یېرده تورغون یشه‌ب قالدی‌لر. شیباني‌خان چېریگي‌نینگ کتته قِسمي هم اۉزبېکـلردن ایدي.

اون اوچینچي عصرگه قدر ماوراءالنهر و خراسان تورکـلري اۉزلریني اۉزبېک دېمه‌گن‌لر. باره- باره بو اۉلکه‌گه کېلیب اۉرنه‌شگن اۉزبېکـلرنینگ موقعي آرته باره‌دي؛ دولت باشقرووي هم کۉپراق شولرنینگ قۉلی‌گه اۉته باشله‌یدي. انه شونده‌ی تاریخي جریان تأثیریده یېرلي تورکـلر هم اۉزبېک دېب اته‌له باشله‌دي. شونیسي دقّت‌گه سزوارکه، کېلیب اۉرنه‌شگن قوم‌لر بورون قه‌یسي اوروغ- قبیله‌گه تېگیشلي بۉلسه‌لر، کېینچه‌لیک هم، حتّی 20 عصر باشلریگچه اجدادي- قبیله‌وي بۉلینیش- بېلگی‌لریني سقلَب کېلدی‌لر.

یقین- یقین‌گچه اۉزبېکـلر آره‌سیده «قۉنغیرات اوروغي»، «نَیمان اوروغي»، «مَنغیت اوروغي» سینگري آت‌لرنینگ سقله‌نیب کېلگن‌لیگي بی‌چیز ایمَس.

یوقاریده‌گي معلومآت‌لردن حاضرگي اۉزبېک خلقي 14 یوزییللیکـده دشتِ قیپچاق‌ده یوزه‌گه کېلگن، دېگن مطلقا غیرعلمي خلاصه کېلیب چیقمَس‌لیگي کېره‌ک. اۉرته آسیاده قدیم‌دن یشه‌ب کېلگن تورکي توب اهالي حاضرگي اۉزبېک خلقي‌نینگ آته- بابالری‌دیر. دشتِ قیپچاق‌دن «اۉزبېک» نامیني آلگن قوم‌نینگ کېلیب اۉرنه‌شیشي حاضرگي اۉزبېکـلرنینگ تۉلیق ترکیب تاپیشیده گي کېینگي باسقیچ‌لردن بیري خلاص. اولرگه قدر یېرلي تورکي خلق باشقه آت‌لر بیلن اته‌لر ایدي. حاضرگي آتیني ایسه، کېینچه‌لیک، اۉزلریگه کېلیب قۉشیلگن اۉزبېکـلردن آلدی‌لر. دېمک، اتَمه تاریخي خلق تاریخی‌گه تېنگ ایمَس.

شو اۉرینده تأکیدلش کېره‌ک، حاضرگي اۉزبېکـلرنینگ شکلله‌نووی‌ده دشتِ قیپچاق‌دن کېلگن تورکي اولوس‌نینگ تأثیریني مطلق انکار ایتیب هم بۉلمه‌یدي. حاضرگي اۉزبېک خلقي اوزاق تاریخي ترقّیات تأثیریده، تورلي ایلت-اوروغ‌لرنینگ بیریکوویدن تشکیل تاپگن. بوني اۉزبېک شېوه‌لری‌نینگ اۉته خیلمه-خیل‌لیگی‌ده هم کۉریش ممکن.

اۉزبېک اتَمەسي اېتنونیم (قوم، اولوس) etnonim صفتی‌ده 14 عصردن باشلَب قۉللـه‌نیلگن بۉلسه‌-ده، تیل‌گه نسبتاً کېچ عمل قیلگن. چنانچه، اۉشه کېزلر اۉزبېک قومی‌نینگ شېوه‌سي اۉزبېک تیلي اېمَس، تورکي، قیپچاق تیلي دېب اته‌لگن. قیپچاق شېوه‌لري کېینچه‌لیک حاضرگي تیلشناس‌لیگی‌میزده «اېسکي اۉزبېک ادبي تیلي» دېب اته‌له یاتگن یازمه تیل‌گه هم تأثیر اېته باشله‌گن. لېکن او اېسکي اۉزبېک ادبي تیلي‌نینگ تَیَنچ دیالکتی‌گه اَیله‌نگن اېمَس. یعني ادبي تیل سیتواَتسیه‌سیده (وضعیتی‌ده، حالی‌ده) situatsiyasida کېین قۉشیلگن اولوس‌نینگ دیالکتي او قدر حل اېتووچي اۉرینگه کۉتَریله آلگني یۉق. چونکه بو دَور ماوراءالنهر و خراسان ادبي محیطی‌ده قدیمگي و اېسکي تورکي ادبي تیل عنعنه‌لري و تأثیري استووار اېدي. بنابرین، 13-16 یوزییللیکلرده‌گي کلاسیک ادبي تیل («چغتای تورکی‌سي») شو عنعنه تأثیریده شکلله‌نگن. اۉزبېک ادبي تیلي‌نینگ کېینگي دَورلرده‌گي ترقّیاتي هم بې‌واسطه عیني ادبي تیل دوامی‌ده توره‌دي. بو تدریجي جریان‌ني 17 عصردن 20 عصر باشلریگچه یشه‌ب اۉتگن ابوالغازي، مشرب، آگهي، مُقیمي فُرقت، و باشقه اۉنلَب ممتاز ادبیّاتی‌میز نماینده‌لري‌نینگ اثرلري تیلی‌ده یققال کوزه‌تیش ممکن.

خلاصه قیلیب اَیتگنده، اۉزبېک تیلي جوده اوزاق تاریخگه اېگه بۉلیب، اونینگ حاضرگي آتي تیل تاریخی‌ني اۉزیده توگّل عکس اېتتیرمه‌یدي. خوددي شونده‌ی حالني باشقه تورکي (مثلاً، اویغور، قازاق و باشقه) تیل‌لرده هم کوزه‌ته‌میز. بو حادثه تورکي تیل‌لرنینگ، شولر قطاري، اۉزبېک تیلی‌نینگ اۉته مرکّب جریان‌ني باسیب اۉتگنی‌دن دلالت بېره‌دي.

اۉزبېکـلر حاضرگي آتیني کېینچه‌لیک قبول قیلدي و اوزاق عصرلي تیلی‌ني هم شونده‌ی اته‌ی باشله‌دي. بونگه قدر اۉزبېک تیلي تورکچه، تورکي تیلي، تورکي، چغتای تیلي و باشقه نام‌لر بیلن اَته‌لب کېلینگن.

ماخذ: «تورکي تیل تاریخي» آتلي کتاب، یازووچي: پروفیسور قاسم جان صادق‌اف، الفبا اۉگیرووچي: بسم الله توراني

Presented by:

BAYANI SOCIAL & CULTURAL FOUNDATION
www.bayanifoundatuon.com